

Báthori Csaba

JÓZSEF ATTILA NÉMETÜL

2005 februárjában testes verseskötet jelent meg Zürichben az Ammann kiadónál: ATTILA JÓZSEF EIN WILDER APFELBAUM WILL ICH WERDEN. GEDICHTE 1916–1937. A kétnyelvű kiadás bő válogatást kínál a költő verseiből, s a KEDVES JOCÓ!-tól kezdve a *már végképp másoknak remél* soráig (németül: *endgültig hofft für andere*) tágas ívben rajzolja fel ennek a megrendítő költészetnek minden eleven elemét. A költeményeket – Daniel Muth fordítói nevémen – én tolmácsoltam németül. Talán még nem késő, hogy öt éves erőfeszitésem harci grafikonját megszerkesszem, felidézve a kételyek és apró hódítások hullámjátékát. 1997-ben vakmerően vágtam neki, s most, 2005 februárjában sejtem, most jön a vastagja: József Attila fordítása után a német közönséget kell hozzánk fordítani. Mert e nagy fordulat nélkül lyukas vödörbe mernénk a vizet.

Ezzel a munkával, ezzel a dobással vagy *vetéssel*, eltökéltem, lezárom fordítói pályámat. Olyan kaland volt ez, amelyet csupán egyszer lehet megkísérelni az életben. De azt sem kétlem: olyan kaland, amely nélkül csonka volna a pályám, amely, úgy érzem, más emberré tett. Ez az öt év döntő mértékben átalakította költői és esszéírói habitusomat.

1. 1956, egy magyar költő és szilveszter

1997-ben jártunk, fű-fa javában készült az 1999-es Frankfurteri Könyvvásárra, amelynek középpontjában a magyar irodalomnak kellett állnia. Én tizenhat éves ausztriai tartózkodás után épp nemrég települtem haza, hogyan is bújhattam volna ki a nyájas unszolás alól: fordítsak németre magyar költőket, maiakat. Üsse kő, fordítottam néhány verset, egyik költőnkől egy egész kötetnyit, s elküldtem három híres német kiadónak. Teltek-múltak a hetek-hónapok, semmi válasz. 1997 augusztusában azonban levelet kaptam Zürichből, az egyik kiadó, az Ammann vezetőjétől, Egon Ammann-tól. Azt írta: örömmel olvasta a verseket, később, gondolja, szíves örömet kiadna kortárs magyar lírát is, most azonban ajánlana valami mást: évtizedek óta, azaz 1956-tól fogva foglalkoztatja egy terv. A forradalom után, írta, a családja, ő berni származék, befogadott egy menekült magyar családot, s a papa csinos lánya állandóan egy magyar költőről, „*Attila Jozsef*”-ről mesélt neki, lelkendezett. Kapcsolatuk rég megszakadt, Egon Ammannból nevezetes kiadó lett, ám ő azóta is dédelgeti tervét, hogy kiadja *Attila* verseit németül, *az összeset, Csábá, az összeset*, cseng a fülemben ma is a mámoros hang már későbbbről.

Volna-e kedve Attila Józsefet németre fordítani? Ezt kérdezte a levélben.

Néhány hónap múlva Budapestre látogatott, megismerkedtünk, együtt töltöttük 1997 szilveszterét. 1998 januárjában elküldtem neki néhány próba fordítást. Megvallo, megrettentem. Bármennyire megtisztelt is a felkérés, felmértem, milyen hatalmas és kockázatos feladatra vállalkozom. Szívmelengető leveleket kaptam, Ammann 1999 őszén meghívott Zürichbe: szerződést kötöttünk. Én folytattam a másfél éve megkezdett munkát. Emlékszem, egyik első küldeményem az ARS POETICA volt. Ki akartam magam próbálni, és a kiadót sem kínálhattam meg József Attila zsenyéivel. Füg-

getlenül attól, hogy a kiadó az egész költői életművet vagy csak egy nagyszabású válogatást jelentet majd meg, úgy döntöttem: az összes verset le kell fordítanom, hogy a fordítói munka létrafokain lassan, szívósan fellendülhessek a remekművekig. Együtt akartam haladni a motívumok megjelenésével, az írásmód változásával és kiteljesedésével, József Attila belső érlelődésével. Ammann az első kóstolók után azonnal elragadtatott levelet írt, bátorított, nyilván, tüzelt.

Én meg elbújtam az évek alján, s türelmesen morzsolgatni kezdtem, szemről szemre, az egész anyagot. Amikor kipárologtam a zürichi kiadó kapuján, mint említettem, némileg megrémültem, mire is vállalkoztam: bíztam, persze, hirtelen bízni kezdtem abban, amit eladdig sokszor kétségbe vontam, bíráltam, hiúságnak véltem. Hinni kezdtem abban, hogy egy költőt igenis át lehet ültetni idegen nyelvre, legalábbis a tónusát, verseinek velejét, a formavilágát, ki lehet állítani a *pedigréjét* más nyelven is. Ahhoz azonban, hogy meggyőződhessenek róla, le lehet-e valóban fordítani, szükség volt 1956-ra, egy berni kamasz érzelmeire, a szilárd és selymes emlékre. Másrészt szükség volt a felajánlott kortárs magyar költőre, aki nem folytatta, hanem – anélkül, hogy tudna róla – más dimenzióba terelte a József Attila-hagyományt, és végül szükség volt arra az ígéretes szilveszteri éjszakára, amelyen Egon Ammann számára megújult az a lehetőség, hogy megvalósíthatja egyik ifjúkori tervét. Hogy mi minden egyébre volt még szükség, azt most nem részletezem. Egyet mindenesetre utólag is megerősítenék. Ez a fordítás nem jön létre, ha magam is osztom azt a nemzeti rögeszmét, hogy költészetünk nyelvi határainkon túl érvénytelen. Úgy gondolom, minden teljesítmény eredete a gondolatban, az elhatározásban rejlik, abban a mozdulatban (majdnem azt mondtam: indulatban), hogy *lehetőségnek* tartunk olyasmit, amit mások hosszú időn át, időn túl lehetetlennek bélyegeztek. Egon Ammann arról híres, hogy az európai költői eszmecserében igyekszik csökkenteni az ismeretlen költők számát. Szeretné megmutatni a hegyeket a határokon túl, elmozdítani a fontosságok sorrendjét: az elmúlt húsztendőben kiadta Fernando Pessoa, Oszip Mandelstam és Konzsztantinosz Kavafisz teljes életművét, folyamatosan közli Antonio Machado hagyatékát, s e költők sorába kívánja beilleszteni József Attilát. Hálával tartozunk neki már csupán azért is, hogy ezt *akarja*. Hogy szinte gyermekként – prózai, rossz németiségű töredékekből – megneszelte egy költő nagyságát. Robert Musil beszél hosszú regényében a *lehetőségérzéről* (*Möglichkeitssinn*) – Egon Ammann számomra egyike a keveseknek, akikben ez az érzék megtestesül.

2. Igazodás bizonyos szabályokhoz

Három dolgot döntöttem el rögtön az elején:

a) Annak az elhatározásnak, hogy *az egészet átültetem*, mint jeleztem, többszörös előnyét láttam. Úgy gondoltam, hogy a korai versek könnyebben megadják majd magukat, szép lassan kóstolgatva eljuthatok a sűrűjébe, közben megismerem József Attila saját szavait, aprólékosan a fordulatait, s bepillantatok a szókeresés, az érlelés vegykonyhájába – mintegy minősítve magam a nagy versek fordításához. József Attila költészetének egyik szokatlan jegye, hogy már a kezdet kezdetén felbukkannak bizonyos témái, kikristályosodnak szófordulatai, s a zsengek között is találunk egy-egy felejthetetlen, a későbbiek mintázgató sort, néha teljes darabot. A TANULMÁNYFEJ második szakaszának negyedik sora, a végleges változatban, így ecseteli a kocsmában dűnnyögő részeg embert: „*tört száraz tófenék az arc, de ember*”. (Eredetileg ez a sor így hangzott: „*Szederjes arc: se vén, se ifjú ember*”). Az ilyen sorok vezetnek be a nagy József Attilába, a képanyagába, a szemléletébe, a szavaiba, látomásainak barlangjába. Nyilván az Alföl-

dön láthatott kis vaktakavat, vadvizeket repedezett, darabos-iszapos tófenékkal, innen ennek a képek roppant plasztikus, meghökkentő ereje. Egyik legfontosabb képzet-csoportja a víz, a nyirok, a tócsa, a pocsolya, a tó. (A HOLT VIDÉK így zárul: „*Óvé a tó s a jég alatt / neki bujnak a jó halak / iszapba*”; a SÁRGA FÜVEK-ben ez áll: „*A tócsa ideges barom*”; a TÁJVERS-TÖREDÉKEK-ben hasonlóan: „*a tócsa bőre ráng idegesen*”; a KÜLVÁROSI ÉJ egyik kéme ny sorában: „*Akár a hült érc, merevek / a csattogó vizek*”.) Tudtam, hogy pontosan meg kell tanulni József Attila szavait, észjárását – ismertem kortársaim és a magam fordítói botlásait. A SÁRGA FÜVEK tócsaképénél, például, emlékeztem arra, hogy itt annak idején Tímár György vallott kudarcot, így fordítva franciára a sort: „*La flaque: une idiote irritable*”. (A fordító baromi embert értett, tévesen, a soron.)

b) Második szabályom az volt, hogy a korai versektől *időrendben haladva* fordítom az életművet. Versről versre kibontakoztak azok a szavak, amelyek a középső-kései József Attila versszótárának állandó tagjai; vártam, szinte készültem rá, mikor bukkan fel a *lágý, a rend, az ím-íme* és a többiek; eleinte kóstolgathattam a német változatokat, töprenghettem, melyik alakzat leginkább rokon a magyarral, s melyik árnyalat marad végül átmenthetetlen. Kiderült például, hogy az egyik törzsszó (lágý) a versek zömében nincs pontosan azonos német árnyalata; ahol ez a szó *puha-szelíd-zsenge* értelemben fordul elő, ott fordítható; ahol viszont kiegészül némi pótlólagos jelentéssel (KÉSEI SIRATÓ: „*Lágý őszi tájból és sok kedves nőből / próbállak összeállítani téged*”), ott más hangzóeszközöket tanácsos alkalmazni, amennyiben lehetséges. Kiderült, hogy a fokozatos, zsengektől induló fordítói módszer a német szókeresésben is segít: a német szavak lassan-lassan, cseppenként világosodtak ki, bújtak elő az emlékezetből, különféle német szövegekből. A Stoll-féle kritikai kiadás (a magyar textológia egyik csúcsteljesítménye) bizonyítja, hogy a versek változatai képesek deríteni egy-egy sort vagy képzetet, a változatok rajzolják ki egy-egy szó vagy motívum lehetséges jelentéstartományát, és a korai, egyszerűbb változatok szinte megfejtik a kései, bonyolult alakzatokat, rávilágítanak a végleges költői tartalomra. Minden ponton a Stoll-féle kiadást tekintettem mérvadónak, noha itt-ott berzenkedtem ajánlatai ellen. Egy apró példát említek. Emlékszünk, a KEDVES JOCÓ! hetedik verssoraként ma ez áll a kritikai kiadásban: „*Dicsekednél fűnek fának*”. A vers logikájából az következne: „dicsekednék”, én is így tanultam, s ma, 2005-ben sem találom meggyőzőnek Stoll Béla olvasatát. Inkább Péter László értelmezésére hajlok: „*Igaz, a kézirat nagyító alatt l-hez hasonló betűt mutat, de korántsem egyértelműen; továbbra is az a véleményem, hogy tollhibás k betűt kell benne látnunk. Nem is volna sok értelme, hogy az első szakasz egyes szám első személyű állítmánya (szeretnék) a második szakasz első két sorának állítmányai (szopogatnám, mutogatnám) után egyszeriben második személyűre váltsa át a gyerekköltő: miért Jolán dicsekedjék, mikor dicsekedhet ő maga is? Éppen ellenkezőleg: József Attila első versében a költőnek egész életén át érvényesülő jellegzetes tulajdonsága kap első ízben nagyon szemléletes megfogalmazást: ez éppen a dicsekvésre, kérekedésre való hajlam.*” Semmi kétség, akadnak más pontok: ott a kutatás, illetve a költők értelmezése – ez a két nagy mérvadó csoport – elüt egymástól, s a fordítónak végül döntenie kell, amennyiben a fordított változat szó szerint ragaszkodik az eredetihez. Egyetlen példát említek: a „KÖLTŐNK ÉS KORA” harmadik szakaszának harmadik sorában álló „*börtön*” kifejezést Tverdota György névszói állítmánynak tekinti, költészetünk egyik legnagyobb verselemzője, Nemes Nagy Ágnes viszont jelzőnek. Tverdota javaslatával ellenkezik, hogy a sor végén a kéziratban nincsen vessző, és az egyik eredeti változat is („*és a naprendszer a börtön*”) a jelzői funkciót valószínűsíti. Tverdota felfogását cáfolja az a tény, hogy József Attila más verseiben is gyakran használ főnevet jelzői funkcióban („*a vas világ*”). Nemes Nagy olvasatát viszont gyengíti, hogy a másik értel-

mezés sem kizárt, bár eléggé ficamos (értelme ez volna: csillagzatokkal halad a naprendszer meg a börtön). A fordító szerencsére nem mindig kényszerül döntésre, hiszen más kényszerek présében sokszor olyan változatot nyújthat, amelyik „eltérítve tisztítja” a vers homályos szegleteit. Ez a négy sor az én változatomban (négyes rímelt trocheusról lévén szó, szigorú sormetszettel) így hangzik: „*Ich im Sessel, der am Boden, / und die Erd' im Sonnengriff, / alle Kerker, alle Sonnen / schwimmen wie ein Sternenschiff*”.

c) József Attila költészetét a kötött forma uralja: a költő a húszas évek végétől lényegében nem írt szabad verset. Elhatározásom harmadik eleme a *feltétlen formahűséggel* függ össze. Céloom az volt, hogy a költő formavilágát a fordításban is érzékelhetővé tegyem, a verselési jegyek meghatározása ugyanis az eredetiben is lényeges hatáselem. A kötött forma adottságait a német változatban is igyekeztem megtartani, s ez konkrétan azt jelenti: figyeltem a szótagszámra, a metszetekre, a ritmikára, a hangzás egyéb tulajdonságaira, s csupán egyetlen ponton, nevezetesen a rím kérdésében kényszerültem némi hűtlen hűségre, két okból is. Az egyik: a német költészet, ez közismert, a tiszta rímre épül (szemben a magyarral, amely az asszonánc kimeríthetetlen bőségével a mai napig képes megújulni), rímrendszere megcsontosodott, a rímes fordítás könnyen avíttnak tűnhet, s végső soron a fordítás kudarcával fenyeget. A másik: úgy véltem, József Attila költészetének átültetésénél az elsődleges, a szótári tartalom is szerepet játszik, tehát törekednem kell arra, hogy a formai szigor ne engedjen a szövegbe az eredetitől idegen tartalmi elemeket. Ahol tehát a hosszas mérlegelés után sem adódott olyan rímlehetőség, amely az eredetit teljes körűen tükrözte volna, ott még az asszonánccról is lemondtam, s csupán az egyéb – imént említett – formai elemekre fordítottam gondot. Ez a módszer a roppant sokrétű német fordítói hagyományban nem ismeretlen, hanem jogosult, elfogadott eljárás. (Paul Celan, hogy csak egyet nevezzek néven a nagy költő-fordítók közül, bámulatos Mandelstam- vagy Valéry-fordításokat tudott létrehozni úgy, hogy akár egyetlen formán belül is lemondott a rímről. Celan Mandelstam-szonettjét szonettnek érezzük akkor is, ha az egyik strófa rímelt, a másik pedig nem. A legfontosabb a szöveg egyöntetűsége, fajsúlya, töménysége.) Akadnak költemények, amelyeket sikerült egészében hűen átcsalogatni az idegen nyelvbe, s akadnak olyanok, amelyek talán éppen azzal hatnak, hogy a sorvégeken nem sajognak a rímek, noha a német olvasó sejtve sejtheti, hogy az eredetiben összecseng a sorvég. Idézek egy költeményt a végig rímes csoportból (REMÉNYTELENÜL):

HOFFNUNGSLOS

Langsam, nachdenklich

*Der Mensch erreicht am Ende Sand,
er schaut sich um, versonnen, nickt
mit klugem Kopf, am flachen Land,
im Harm und Naß – doch er hofft nicht.*

*Auch ich versuch, sonder Betrug,
mich umzuschauen, leicht und glatt.
Silbernes Axtgehusch am Bug
der Pappel zirpt, am wanken Blatt.*

*Mein Herz, es sitzt am Zweig von Nichts,
es fröstelt, winzig, stumm, sein Leib,
inmitten milden Himmellichts
wird es beschaut, besternt, geweiht.*

S mutatok egyet abból a másik együttesből, amelyben a rím a német változatban nem látható, illetve túl tolakodónak tűnhetett volna (TISZTA SZÍVVEL):

REINEN HERZENS

*Ich hab kein Land. Keinen Gott.
Keinen Vater. Mutter nicht.
Keine Wiege. Grabtuch keins.
Keine Liebe. Keinen Kuß.*

*Dritten Tages eß ich nicht:
Weder klein noch groß Gericht.
Zwanzig Jahre meine Macht.
Alle zwanzig biet ich an.*

*Wenn sie keiner nehmen will –
Dann kauft sie der Teufel all.
Reinen Herzens brech ich ein.
Morde gar, so muß es sein.*

*Fängt gar mich, erhängt mich man –
Mutter Erde birgt mich dann.
Meinem schönen Herzen wächst
Todbringendes Gras, Gewächs.*

Ez a nagy erejű vers jó példa arra, hogy az eredeti sodrását érzékeltetni lehet az idegen nyelvben úgy is, hogy a rímek jelenlétét más költői eszközökkel pótoljuk, mintegy sugallva utalunk jelenlétükre. Látjuk: a negyedfeles trocheus a németben is érvényes, a metszetek a helyükön, a szótagszám azonos, s ahol nincs rím, ott is rímhatást kelt a szöveg. Ebben a változatban, hónapokon át óvatosan mérlegeltem ezt, fontos szerepet juttattam a központosásnak, s az a németben szemlátomást eltér az eredetitől. Miért? Azért, mert ezzel a keménységgel ki tudtam egyensúlyozni a magyar rímtökélyét, mondattani zártágát. Ugyancsak ebből az okból kezdtem minden sort nagybetűvel. Talán, remélem, megsejtik a németek, hogy ezt a verset olyan írta, aki nagy üreget vajt a szívében.

A lazább rímkezelés József Attila nagy tablószerű verseiben (TÉLI ÉJSZAKA, ELÉGIA, [TEHERVONATOK TOLATNAK], ÓDA stb.) a német változatokban is szabadabb eljárást tett lehetővé: itt ügyeltem a rím felvillantására, s ha az egyik ponton ez lehetetlennek látszott, azt pótoltam a kínálókövetkező helyen. József Attila rímei szervesen, feltűnés nélkül illeszkednek a sorvégeken, s a szabad lélegzésnek ezt a kötetlenül kötött ritmusát a németben is érdemes volt megláttatni. Sokszor egy-egy nagyobb egységet zár le a rím, amelyet szinte tetszőlegesen lehet „visszacsatolni”, azaz egy tetszőlegesen

megválasztott sorral rímeltetni. A fontos a ledobbantó, lezáró jelleg. A fordításban – a nagy zárt, plasztikus formákon belül – ezek a versek tették lehetővé az áttörést a kötött formában megteremthető tágas szabadsághoz. Az alliterációk, hangösszecsendítések, hangulatfestő szavak, a tudatos ütemezés, a vissza-visszaintő rímek *együttesen* sugalmazták azokat a megoldástípusokat, amelyek frissítették a kései kötött formák vérkeringését. Mielőtt búcsút vennénk a rímektől, hadd idézzem a Téli Éjszaka hetedik sorától a tizennegedikig terjedő részletet:

*„Manch spitze Sträucherzweige
beritzen die zarte Scheibe
der Luft.*

*Menschenleere, herrlich. Nur ein winzig Stück
schmaler Silberstreifen, scheinbar eine Schleife,
hängt hart hingerückt an der Sträucher Seite,
denn so viel Lächeln, so viel Umarmung zerschellt,
bleibt hängen am Dornengestrüpp der Welt.”*

3. Igék, hosszúságok, névelő

Mindenki mondja, hogy a német nyelv meglehetősen szögletes, nehézkes és rugalmatlan, a magyar viszont (és József Attila maga is) könnyed, elvont képzeivel is konkrét és lebegő, szösz-könnyű. Előre rettegtem, micsoda kín környékez majd, ha az ESZMÉLET-nek ezekhez a soraihoz érek: „...*hogy’ szállnak fényes ablakok / a lengedező szösz-sötétben*”. Meg kell vallani, a német igék bőbeszédűek, tenyeres-talpasak, a főnevek is súlyosak, nyúlékonyak, s a mondat is szereti a tágas szerkezeteket. A német összetett múlt idő például több szóra szakítja az igét. És valahogy eleinte hosszabbnak tűnt a német változat, mint az eredeti. A főnevet eleve hizlalja a határozott vagy határozatlan névelő, s azt a németben csak nagy ritkán hagyhatja el az ember. (Igaz, a nagy német költők, Hölderlin, Droste-Hülshoff, bátran éltek a töményítésnek ezzel a módszerével, olvassuk csak el a DIE JUDENBUCHÉ-t, csakhogy... csakhogy a fordítónak kevesebb jog jár, mint a szerzőnek, s ami az eredetiben bámulatos találatnak minősül, azt a bíráló a fordításban könnyen erőszaknak, mutatványnak, ügyetlenségnek vagy gyámoltalanságnak ítéli.) Hogy József Attila szövegének keménységét érzékeltessem (amelyet még olyan nagy költő és bíró is, mint Füst Milán, „*hidegség*”-nek nevezett), olykor-olykor elhagytam a névelőt, írásjelekkel tördeltem fel a szöveget, mintegy igyekeztem egyenként kivésni a szavak helyét. (Gondoljunk arra, micsoda erőt ad Zrínyi verseinek a névelő elhagyása.)

A magyar költészet zöme, ez a meggyőződése alakult ki József Attila fordítása közben, nem nyelvi okokból tolmácsolhatatlan. Elszigeteltségünk legfőbb indoka: a magyar költői szemlélet szürreális deficitje, túl szoros tapadása a „valódi”-hoz, metaforikus túlbujánzása és csekély vonzalma az egyetemes tartalmak megformálásához.

József Attila művészete az első rés lehetne ebben az ismeretlen falanxban, ami a magyar költészet. Az ő szemlélete ugyanis konkrét és egyetemes egyszerre, s mihelyt egy villanással felidézett valamely érzéki látványt, máris képes fellendülni a tágabb következtetés régióiba. Ugyan az ő költészete sem kínál eszmei „állítást” (ún. *Aussagét*) olyan mértékben, amely nagyságát egy csapásra nyilvánvalóvá tenné a külföldi olvasó előtt, de tónusának objektivitása, bonyolult képalkotásának tárgyyszerűsége és hűvössége fokonként megnyerheti a külföldi olvasók tetszését. József Attila az a költőnk, aki köl-

tői-gondolati vonzalmai miatt, valamint elvontságokkal haladó, de csóvaszerűen élénk képei miatt is alkalmas arra, hogy éppen a német szellemi környezetben érvényesüljön. A német nyelv, váratlan módon, sokszor segítségére siet a fordítónak, ha a versnek olyan pontjához ér, ahol elvont és konkrét képzet hirtelen egymásba ér. Egyetlen példát idézek, az ESMÉLET második szakaszát:

*„Bilder, blau, rot, gelb, wie Geschmier,
sah ich in meinen Träumen rollen,
während, das sei die Ordnung hier –
im Flug war nichts verrückt, kein Pollen.
Jetzt treibt mein Traum durch meine Glieder
wie Dunst, Ordnung herrscht draußen, hart.
Tags steigt ein Mond in mir; nachts wieder
erscheint die Sonne innen, strahlt.”*

Figyeljünk a negyedik sorra, abban is a *verrückt* befejezett melléknévi igenévre. A magyar *hibban* kifejezés jelenti az *őrületet* és *elmoccanást* egyszerre („te lökött” mondjuk). A német ige ezen a helyen pontosan ugyanezt fejezi ki: *verrücken* jelenti a „lököttséget” („Du bist verrückt!”) és a dolgok elmozdulását („es ist verrückt worden”, „elmozdult”).

Utálnék még néhány nyelvi jegyre a szövegben, amelyek fokozzák a szöveg hűvös csattogását, súlyos állításainak erejét: igyekeztem *rövid* szavakat választani, a jelzőket – utánvetés révén – kiszakítani a vonatkoztatási kényszerpályáról, a verset – amennyire lehet – nem feltölteni „pótlék”-anyaggal, hanem a lehető leghívebben elmondani németül.

Itt nyitnék egy zárójelet: nincs olyan műfordítás, amelyhez ne kellene úgynevezett pótlékanyagot, vagyis az eredetiben nem szereplő szót, képet keverni. A nyelvek szerkezetének különbségeiből és a forma kötöttségéből adódnak olyan szükséghelyzetek, amelyekben a fordító kénytelen a szerző képi-mondandóbeli állításait mintegy meghosszabbítani. „Térfigatnövelés” ez, amely az eredeti mű gondolkodás- és szerkesztésmódját, képalakítását fegyelmezetten imitálja. Ezek a pontok a fordító magányának legmélyebb pillanatai: befelé zuhanva megpróbálok éles figyelemmel és megnyílt empátiával behelyezkedni a szerző és a versalany helyzetébe, és olyan kifejezést találni, amely a versből is következik, következhetne. A mindenkori műfordításnak ezek a legserülékenyebb pontjai. József Attila költészete annyira beleivódott, bevésődött emlékezetünkbe, olyan mértékben töltötte meg állandó fordulatokkal a közbeszédet, hogy fordításban, egy magyar fül számára, minden szövegpótló, kiegészítő elem szentségtörésnek tűnhet. Itt két, nem összemérhető befogadói attitűd áll szemben egymással: az anyanyelvi rögzült emlékezet nehézkedési ereje és az idegen nyelvű, más hagyományú irodalmi erőterben érvényesülő – és csak ott érvényesülő – olvasat. (Kétségtelen, hogy nem létezik mindenkire kötelező műfordítói kiskaté, és csak különböző műfordítói gyakorlatokról beszélhetünk, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy hiba volna a műfordítások értékelése közben a relativizmus ingoványára tévedni, és bármiféle eljárást kizárólag saját műfordítói gyakorlatunkkal igazolni. A tehetség és a hozzáértés megítélésére mégiscsak rendelkezésünkre áll néhány szempont.)

Nem kétlem, a fordításban vannak sikeres részek, vannak langyosabb sorok, vannak remek találatok, és vannak gyenge pontok. S ha már itt tartunk, hát elmesélem: mun-

ka közben úgy tapasztaltam, hogy a gyengébb József Attila-versek kevésbé inspiráltak, nagyobb erőfeszítést igényeltek, mint az olvasó gondolná. A nagy versek viszont magukhoz emelik, megihletik a fordítót, megsokszorozzák találékonyságát. A nagy versek fordításakor nem a nehézséget érzékeltem elsősorban, hanem a nemes anyag át-fogó jelenlétének örömét. Ezek a remete műfordító transzcendens pillanatai.

Több helyen előfordult, hogy eltérések jöttek létre: az eredeti „rangja” a magyar emlékezetben előkelőbb, mint a német korpuszon belül. Ezt vállalni kell, sőt azt is tudomásul kell vennünk, hogy a német befogadói rangsorolás más értékrendet fog kialakítani, mint a magyar hagyomány. Ennek jeleit már a lektori munka során érzékeltem.

Lektorommal három nagyobb kérdéskört érintettünk többször: Melyik német nyelvre fordítsunk? Hogyan értelmezzük a kétes pontokat? Érti-e a német olvasó József Attila költői képeit, általában: a metaforikus beszédet?

Az első kérdéshez: a németeket és az osztrákokat csak a közös nyelv választja el, panaszkodhatnánk Bernard Shaw angolokról, amerikaiakról tett mondására utalva. A németre fordításnak egyik lényeges nehézsége, hogy a nyelvterület óriási, rendkívül tagolt, számtalan nyelvjárás árnyalja a nyelvhasználatot, és mind az élőbeszéd, mind az irodalmi nyelv lényegesen eltér egymástól. Jelentős osztrák írók neheztelnek egyeduralgó nagy német kiadókra azért, mert azoknak a lektoraik számúzik nyelvükből az osztrák árnyalatokat, egységesítik az irodalmi stílust. Ausztriában és Svájcban pedig feltétlenül megjegyzések kísérik – hol gunyoros, hol érdeklődő, hol elismerően csetentő megjegyzések – a német írók nyelvhasználati sajátosságait. A németre fordított magyar költő kárát látná, ha mondjuk egy északnémet olvasó valamely nyelvhasználati furcsaságon akadna fenn, vagy egy osztrák, egy svájci érdeklődő valamely szokatlan német fordulat miatt tenné le idő előtt a könyvet. Fordításomban igyekeztem hát József Attila magyar ízeit olyan plasztikus, a német irodalmi nyelv középsávjában gyökerező idiómában visszaadni, amely úgy juttatja célba ezt a művészetet, hogy közben megőrzi annak összetéveszthetetlen jegyeit. A KEDVES JOCÓ!-ban előforduló *kugler* kifejezés Kugler Géza magyar cukrász nevét őrzi, az említett süteményt azonban ma már a legképzettebb háziasszony sem igen ismerheti, hát még a német, osztrák, svájci. Ezen a ponton olyan szót kellett alkalmazni, amely mindhárom nagy nyelvi közösség olvasói számára azonnal érthető – így került a versbe a *Guglhupf*, a kuglóf, amely sem a magyar, sem az idegen nyelvérzéktől nem kíván külön erőfeszítést, és hangzásban rokon az eredetivel. A fordítói munka közben hallgatólagosan, mi tűrés-tagadás, az a tudat uralja a nyelvi formálást, hogy a német nyelvű világban a német piac, a német olvasók, a német sajtó (nem az osztrák, nem a svájci) határozzák meg a könyv fogadtatását. A *Guglhupf* a couleur locale-nak az a mértéke, amelyet a német anyanyelvű nem német még berzenkedés nélkül elvisel, sőt ritka nagylelkűséggel helyesel.

Ami a második kérdést, a kétes pontokat illeti: József Attila költészete rengeteg nehezen felfejthető, többértelmű, végleges érvénnyel meghatározhatatlan vagy csupán rejtett (alig érzékelhető) „zárványt” tartalmaz. Aki verseit évtizedek óta böngészi, mérlegeli, nyitogatja, az sem bizonyosodhat meg arról, nem fedez-e fel váratlanul valami meghökkentő újdonságot, színt, a jelentés furcsa vetemedését. Régóta olvasom, mi több, kívülről fújom a GYERMEKKÉ TETTÉL-t, és megvallom, egy ideje megakadtam ezen a soron: „*Hiányod átjár, mint huzat a házon.*” Meglátogattam a Székely Bertalan utca 27-es számú házat, tárva-nyitva a kapu, töredezett keramitüdvar, hámló vakolat, s a harmadik emeleten, a 47-es számú ajtó előtt ébredtem rá arra, hogy eddig nem képzeltem el igazán a KÜLVÁROSI ÉJ mellékudvarképét, és... igen, nem figyeltem fel az imént

említett sor egyik furcsaságára. A különös az *átjár* ige, voltaképpen úgy kellett volna írni: „átjár, mint huzat a házat”, hiszen – és ezt a fordítás is nyilvánvalóvá tette – ebben az esetben az ige tárgyas alakjáról van szó („átjár engem”), nem az alanyi ragozású alakjáról. A mondat tehát kétfelé pillant: hiányod ki-be jár bennem, hiányod teljesen átítat. Látjuk, apróság ez, a német változatban viszont dönteni kell, a kettőt egyszerre lehetetlen beépíteni a szövegbe. Minthogy az eredeti a tárgyas alakot sugallja erősebben az olvasónak, én is ezt választottam, a sor tehát a németben így hangzik:

„*Dein Fortsein durchtrinkt mich, ein Luftzug / das leere Haus.*”

Arra, hogy itt furcsa igehasználattal van dolgom, a fordítói munka természetéből fakadó lassú olvasás és a Székely Bertalan utcai látogatás együttesen hívta fel a figyelmet. Megemlítem, hogy „*A mellékudvarból a fény / hálóját lassan emeli*” sor (KÜLVÁROSI ÉJ) szintén e látogatáson kapott konkrét tartalmat: a mellékudvar ikerudvar, egy zárt, téglalap alakú, kicsi tér, amelyre csak ablakok nyílnak, és a földszintről meg az emeletéről egy-egy erkélyajtó. József Attila bérlakásának konyhaablaka szolgál erre a konkrét udvarra, az ablak alatt egy kicsi „vakerkély”, amelyre talán soha nem lépett ki senki. Furcsa érzés elképzelni, hogyan emelkedik itt az árnyék alkonyatkor.

A kettős értelmet átmenteni a legtöbb ponton erőltetés nélkül (és a német olvasó kellemetlen elképesztése nélkül) lehetetlen. Hogy az adott verssáv átszüremkedjen a fordított szövegbe, le kell mondani bizonyos tartalmakról vagy formai jegyekről.

Harmadszor: tapasztalatom szerint a nyugat-európaiak kevésbé fogékonyak a képes beszédre. Magyarán: nem értik, nem mindig tudják követni. József Attila képalakotása s, általában, a magyar költői szemlélet metaforikus zsúfoltsága, félek, könnyen megakadályozhatja, hogy költőnk megtalálja méltó helyét az európai értékrendben. Számtalan vitám adódott emiatt lektorommal, s legtöbbször azonnal tudtam, az értetlenkedés oka József Attila érzéki-elvont szemlélete, képeinek a német fül számára szokatlan összetettsége, hűvös objektivitása. A SZÜRKÜLET című töredék második-harmadik sora így hangzik: „...*tar ágak szerkezetei / tartják keccsel az üres levegőt.*” Sejthető, a lektor a *szerkezet* szón akadt fenn, azt *szövedékkel* és hasonlókkal szeretne volna helyettesíteni. Vitánk picike bizonyítéka volt annak, hogy a nyugat-európai szemlélet vagy a dalszerűséget, vagy a balladai szerkezetet, vagy az expresszionista-szürrealista túlságot, vagy a teljesen elvont versbeszédet fogadja be elsősorban, a valóságban gyökerező látomást; ezzel szemben a – hogy is mondjam – többszörösen megcsavart képanyaggal roppant tartózkodó. Pedig József Attila képei részleteikben egyenesen vakító élességgel világítanak meg egy gondolatot vagy látomást. Más kérdés, hogy a mai nyugat-európai olvasó számára mit jelent (jelent-e még egyáltalán valamit?) József Attila képeinek nyersanyaga. Mit mond egy Zürichben élő polgárnak az a szó: külváros? A város pereme? Kötve hiszem, hogy ugyanazt jelöli ez a szó ott, mint József Attila költészetében. A nagyvárosokat és az ipari központokat leszámítva a város pereme azokon a tájakon éppenséggel családi házas kertváros vagy a gazdagok villanegyede, turistaparadicsom, zöld rezervátum, tehát a jólét titkos jeladása. Vagy ismeri-e a mai nagyvárosi ember például a kályhafüstöt? Persze, mindenki tudja, mi a füst. De ki értené meg erőfeszítés nélkül ezt a valóságos képet: „*Már bimbós gyermek-testemet / szem-maró füstön száritottam*”? Akinek a kojtoló, a naponta többször füstbe fulladó kis jancsikályhák látványa hiányzik a gyerekkorából, az nehezen fogja fel ezt a leírást. Hát az éhséget, a maró, hosszan tartó éhezést ismerjük-e még? Ki éhezett itt Európában a XX. század második

felében, a nyugati jóléti államokban? József Attila költészete a „*De szeretnék [...] egyszer libasültet enni*”-vel kezdődik (KEDVES JOCÓ!), és a „*se késed nincs, se kenyered*” sorral végződik (KARÓVAL JÖTTÉL). A könyv európai sikere azon is múlik, mennyire hajlandó és képes megtanulni a kényelmes nyugati olvasó József Attila költészetét, mennyire képes azonosulni azzal a tapasztalati körrel, amely e versek nyersanyagát adja. Mennyire képes egyáltalán elviselni még a nagy költészetet? Ez a legfontosabb kérdés.

4. Sötét és világos

Pedig József Attila költészetének fölszívását, befogadását megkönnyítheti néhány (részlegesen) rokonítható szerző hangütése, némely létező európai költészeti minta. Fogalmilag kipattanó, elvont magasba kapaszkodó, gondosan csiszolt nyelvi és képi világa Rainer Maria Rilke költészetére emlékeztet. Helyenként expresszív erővel formált látomásai Georg Trakl művészetéből is származhatnak. Műveinek társadalmi feszültségek iránti erjedő érzékenysége Bertolt Brechtel rokonítja. Némelyik költeményének nyájas, könnyedén játékos modora Christian Morgenstern és Joachim Ringelnatz hangütését idézi. De sorolhatnánk Villon, Verhaeren hasonló verseit is.

Munka közben nem feledkeztem meg arról, hogy a német hagyomány ismer olyan elődöket, akik művészetükkel errefelé, éppen az én fordításom felé mutatnak. A fordítás részben teremtés, részben találás. Miközben a klasszikus német szövegekben rokon, újra tükröződni képes formákat keresgéltem, számos korábbi szerző (Friedrich Rückert, August von Platen) műveiben találtam olyan előzetes formákat, amelyek mintegy megelőlegezték József Attila alakzatait. Ily módon, mondhatnám, nemcsak egy magyar költő születik meg a célnyelvben, hanem a német költészet maga is megéled a furcsa fénytörésben. Lehet, hogy a hagyomány részint halott – észrevétlen mellékhulálmai mindenestre itt eredményeztek valamit.

Mindez – és csak mindez együtt – indokolja azt a feltevést, hogy költészete nyugat-európai összefüggésben is fontos lehet.

József Attila költészete ugyanis az emberi lét nagy, kimeríthetetlen témáit görgeti: ezt az alkotót a szegénység, a magány, az Isten-keresés kérdései izgatják; a szabadság és a rend összefüggése foglalkoztatja; művésze a személyes szenvedést és a társadalmi elnyomást, a szerelmet, halálfélelmet, az öntudat elvesztését, a kétségbeesést és a megsemmisüléstől való szorongást foglalja szavakba. József Attila ismerte és megmintázta azokat a klasszikus érzéseket, amelyeket mi ma már személyesen alig-alig ismerünk. Gyakran fagyoskodott, gyakran nélkülözött. Éhezett, és nem csak élelemre, hanem arra is, hogy emberré válhasson. Költészete, kissé leegyszerűsítve, egyetlen rabiátus lázadás minden olyan sanyarúság és megaláztatás ellen, amely az embert fenyegeti. Szegény volt, felfelé törekedett, és elgáncsolták; szeretni akart, szeretetet várt, és csalódnia kellett; hinni akart (Istenben, Flórában, a pszichoanalízisben), és elárulták; a mindenséggel akarta mérni magát, és felőrölte a semmi. Szabadságot akart, mindenkinek, de élete és betegsége lassan olyan börtönt vont köré, amelyben napról napra mélyebbre, a végkifejlet felé zuhant. Szolidaritásra számított, és abban a tudatban halt meg, hogy senki nem segíthet rajta. Csatlakozott a munkásmozgalomhoz, de becsapták az ideológusok és a versengő barátok. A pszichoanalízis segítségével akart életének szakadékaiból kimenekülni, s közben egyre szorosabbra gubancolta belső életének hálót: néha gögös igazságérzete, másszor gyermektegy vakdúhe vagy kötekedő és kiszámíthatatlan modora sodorta örvényes helyzetekbe. Mostoha körülményekkel, idegenkedő szerelmekkel és önmagával kellett megharcolnia, ám élethossziglani bir-

közása közben csodálatos, a szenvedéstől kicsikart költeményeket hozott létre. Az Észben hívő, lobogó szabadságvágya mindvégig költészetének legbensőbb kútja maradt, neki magának azonban folyton sejtjenie kellett, hogy a szabadság csak furcsa, veszélyes spirálokban és különösen megcsomózott vonalakban valósulhat meg. Költészetének megrázó tragikumma éppen azokban a szeszélyesen megformált élménymintákban válik láthatóvá, amelyeket mély ellentmondások itatnak át: szabadság és magány, csillagkép és börtön, alkotás és kudarc itt tőszomszédai egymásnak, és csak néha bukkan fel a sötét és világos képek önkényesen futó repedései között valamely harmonikus elem, esetleg úgy, mint egy szűk, boldog emberi tér bizonytalan ígérete. Költői képzeletének léptéke ott, ahol a lét alapvető, elvont kérdéseit bolygatja, szinte mindig elhagyja a „logikus” keretet. Vakító metaforái és reflektorszerű villanásai komor vidéket vagy homályos lelkiállapotot világítanak meg – de ez az élesen megpillantott világ egyszersmind tágassággal kecsgetet. „Az értelemig és tovább” – az ARS POETICÁ-nak ez a sora pontosan arra a korlátlan túlhaladásra vonatkozik, amely az ember és az emberi lét gyökeres tökéletesedését veszi célba. A szövegek ugyan a szenvedésből és a megaláztatottság tudatából táplálkoznak, mégis olyan érinthetetlen szférát sejtetnek, amelyben a méltóság igazi, csillapított erőterei érvényesülnek. József Attila dinamikus költészete még ma is, változatlanul, azzal hat, hogy fölrajzolja a személyes és társadalmi erők mélyen ellentmondásos szövedékét. Költői sokrétűsége nélkül csupán egy felvilágosító utópia tehetséges hírnöke volna. A nagy költészetet soha nem lehet ideológiai alakzatokra szűkíteni, hiszen az saját, csaknem összemérhetetlen világot teremt, és kifürkészhetetlen, befejezhetetlen mondatot alkot az emberi létezésről.

5. Forma és befejezés

József Attila költészetét, említettem már, a kötött forma uralja: a húszas évek végétől a költő lényegében nem írt szabad verset. Köztudomású, hogy József Attila életművének tetemes része (az eleje java része, érett művészete teljes mértékben) kötött formában keletkezett. „*És mi a csudát akarnak a szabad verstől? Egy kis kötöttség iskolának, műhelygyakorlatnak, vagy egyszerűen csak rendes, tisztességes versnek sem ártana*” – írja 1929-ben ÚJ MAGYAR FÖLD ÉS – NÉPTELEN SZAVAK című cikkében, s álláspontja, költői gyakorlata bizonyítja, azután sem változott.

Célom az volt, hogy a szerző formavilágát a fordításban érzékelhetővé tegyem, hiszen az a teremtő döntés alkotórésze, és az eredetiben is lényeges hatáselem. A sajátos lírai közlés minden egyes elemét egy idegen nyelvben tükrözni lehetetlen. Megkíséreltem azonban, hogy a rím óvatos kezelésével, bizonyos mesterséges mesterségbeli fogások révén, számos vonatkozásban (alliteráció, asszonáncok, szótagszám, ritmikai megfelelések, rokon hangszínek, a szavak éles helyezése) hallhatóvá tegyem József Attila összetéveszthetetlen zenéjét. Elmondhatom, a szórványos hűtlenség segített, hogy egyszében hű maradhassak az eredetihez.

A költemény belső formája a tartalom. A formai kérdést, gondoltam továbbá, ahol lehet, a tartalom irányából oldom meg, és a formálást is a tartalom felől kormányozom. József Attila nemcsak nagy formaművész volt, hanem éber értelem is: mindkettőt meg kell mutatni. De a *mi?* örökké a *hogyan?* világos körvonalain derengjen át.

Mi a jelentőségük a mai olvasók számára a klasszikus, kötött formáknak?

A klasszikus formák azt az ősi és ma is érvényes törekvést tükrözik, hogy az ember szabályozás, mérés, tagolás és arányosítás útján lehorgonyozza az egyedit az általánosban. A forma a transzcendencia közelébe emeli a műalkotást, mintegy csatlakoztatja

az univerzumhoz. A katarzis érzete, amelyet a remekmű szít, szorosan összefügg a formaadással. Nem árt megfontolni, hogy a fenséges nem azonos a patetikussal, és a legmindennapibb költészetnek is szüksége van – nem szükségszerűen kötött – formára. A szabad vers is poétikai törvények szerint szerveződik. A kötött forma mindig valami olyasmire utal, ami legalább részeiben teljes. Kötött formában felmagasodó költészetet formahűen fordítani, ez művészi erkölcs kérdése.

Végül szeretném kifejezni elismerésemet mindazoknak, akik az elmúlt évtizedekben azon fáradoztak, hogy József Attilát megkedveltessék a német nyelvű olvasókkal – a hosszú listából hadd soroljam csak Franz Fühmann, Stefan Hermlin, Heinz Kahlau és Kárpáti Pál nevét. Külön köszönet illeti Egon Ammannt, aki már fiatalon megsejtette József Attila költészetének jelentőségét, nagyrebecsülését aztán évtizedeken át megőrizte, és végül e kiadás formájában is kifejezésre juttatta. Ő volt vállalkozásunk első mozgatója. Hála illeti Balla Zsófiát azért a fáradhatatlan készségért, amellyel az értelmezés és szótalálás, a szöveg-összehasonlítás és a szerkesztés munkájában mellettem állt. Ő akadályozott meg abban, hogy a kudarcból való félelem eltompítson. Ő segített, hogy ne adjam fel. Az ő része a végeredményben nemcsak láthatatlan, hanem felmérhetetlen is.

És köszönöm József Attilának ezt az öt időtlen évet.

Petri György

„ÉN ISTENT NEM HISZEK S HA VAN, NE FÁRADJON VELEM...”

Egy-két utalástól eltekintve, a József Attilával foglalkozó irodalom semmilyen figyelemre nem méltatta azokat a költeményeket, amelyek a modern vallási problematikával foglalkoznak. Ennek oka az, hogy igen kevésbé kísérelték meg az életművet a benne fellépő mély eszmei kollíziók felől megközelíteni, mivel a fő figyelmet mindig az életmű ennek *ellenére* meglevő szellemi egységének bizonyítására fordították.

1

A következőkben a vallás mint *életprobléma* József Attila-i ábrázolásával szeretnék foglalkozni. A megközelítés ezért esztétikai és nem irodalomtörténeti lesz. Nem érintem tehát a vallási motívumokat, amennyiben csak poétikai motívumként jelennek meg. Nem esik szó olyan, különben érdekes problémáról, mint a vallási metaforák meglepő gyakorisága, kivált az életmű korai szakaszában, s csupán kevés szó e korai szakaszról egyáltalán. Vizsgálódásom anyagát elsősorban a harmincnégy körüli és utáni pe-